

УДК 341.24:341.176(4)

С.К. БУРМА, Національний університет
«Одеська юридична академія»

ІНСТИТУТ ДРУЖНЬОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ У ДОКТРИНІ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Ключові слова: примирливі процедури, дружнє врегулювання, примирення, альтернативне врегулювання спорів

Дослідження виникнення і розвитку засобів врегулювання спорів, альтернативних судовим рішенням у діючих органах міжнародного правосуддя, може бути не тільки яскравим прикладом привернення уваги науковців до примирливих процедур та інституту дружнього врегулювання, зокрема. Це питання має величезне значення для розуміння формування історичного підґрунтя та динаміки розвитку існуючих сьогодні видів примирливих процедур.

Окремі аспекти історичного розвитку практики примирливих процедур та дружнього врегулювання спорів досліджувались у роботах А.Х. Абашидзе, Е. Аннерса, Г. Дж. Бермана, В.Г. Буткевича, Д.Л. Давиденка, Р.А. Каламкарян, А.С. Смбатян та ін., проте питання розвитку примирливих процедур в органах міжнародного правосуддя з універсальною юрисдикцією досліджувались доволі оглядово, питання формування засобів врегулювання спорів в регіональних системах міжнародного захисту прав людини не підіймалось. Тому метою цієї статті є дослідження історичних аспектів виникнення і розвитку примирливих процедур та інституту дружнього врегулювання спорів у доктрині міжнародного права.

Розглядаючи виникнення та розвиток інституту дружнього врегулювання спорів у міжнародно-правовій доктрині, вважаємо за необхідне визначити базове поняття «доктрина міжнародного права». Поняття «доктрина міжнародного права» є багатограним, «у широкому значенні, це – система поглядів і

концепцій про сутність і призначення міжнародного права у конкретних історичних умовах; у вузькому значенні – наукові праці юристів-міжнародників» [1]. Традиційно, доктрина міжнародного права вже багато років використовується як невід’ємне допоміжне джерело міжнародного права.

Сучасне міжнародне право в даний час перебуває у стані фрагментації. Можна погодитись з точкою зору О.Р. Поєдинок, що фрагментація міжнародного права має функціональний, регіональний та інституційний виміри і «європейське право» є однією з декількох спеціалізованих систем [2].

Як заявляє Генеральний секретар Ради Європи Турбйорн Ягланд: «Європа має в своєму розпорядженні кращу в світі систему міжнародного захисту прав людини, і ми всі можемо цим пишатися. Рада Європи, Суд і держави-члени несуть спільну відповідальність за те, щоб ця система ефективно працювала, продовжуючи захищати близько 820 млн чоловік, що населяють наш континент» [3].

Саме завдяки практиці Європейського суду з прав людини, міжнародно-правові стандарти захисту прав людини набули поширення в усьому світі. При цьому, однією із найбільш ключових і часто обговорюваних проблем залишається розвиток в системі міжнародного захисту прав людини засобів врегулювання спорів, альтернативних судовим рішенням.

Слід погодитись з С.В. Ківаловим, який зазначає: «як підкреслюється в Ізмірській та підтверджується в Брайтонській декларації, життєздатність системи Конвенції (*Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – С.Б.*) підпадає під сферу спільної відповідальності як Суду, так і держав-учасниць, що закріплено основоположним принципом субсидіарності» [4, с.18].

Ізмірська та Бельгійська декларації закликають держави-учасники Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (надалі – Конвенції) «приділяти пріоритетну увагу альтернативним процедурам судового розгляду, таким як дружнє врегулювання та односторонні декларації» [5].

Слід зауважити, ми дотримуємось тієї точки зору, що дружнє врегулювання є складовою більш загального поняття «примирлива процедура», яке крім цього виду даної процедури включає й інші. Виходячи з того, що всі примирливі процедури засновані на переговорах, є їх варіаціями, ускладненими та вдосконаленими, які надають переговорам певний характер, напрям, рамки, порядок, варіюють суб'єктів, передбачають можливість створення різних критеріїв, що можуть застосовані при виробленні умов примирення. Всі примирливі процедури при грамотному використанні сприяють більш швидкому та ефективному досягненню врегулювання спору. В залежності від судової інституції, яка покликана вирішувати той чи інший спір або інших обставин спору, сторонам доступний конкретний вид примирливої процедури¹.

Метою будь-якого засобу врегулювання спорів, альтернативного судовому рішення є досягнення згоди та найчастіше підготовка «підсумкового документу» за результатами переговорів (угоди про дружнє врегулювання, декларації тощо).

Інститут дружнього врегулювання, як і інститут примирливих процедур є проявом поєднання матеріальних (первинні документальні закріплені результати переговорів) і процесуальних норм міжнародного права (норми, що регулюють порядок виконання досягнених умов, процедуру їх реалізації).

Ключовими словами для дослідження історичної ретроспективи розвитку примирливих процедур та дружнього врегулювання у вищевказаному визначенні, для нас є: «примирливі процедури», «врегулювання спорів», «примирення», «посередництво», «дружнє врегулювання».

Марк Туллій Цицерон в творі «de Officiis» (Про обов'язки) писав: «...існує два способи

вирішувати спори, один – шляхом обговорення, інший – силою, до того ж перший властивий людині, другий – диким звірам, до другого треба звертатись лише тоді, коли скористатись першим неможливо» [6].

В наукових роботах з історії права нерідко містяться згадки про право і практику примирливих процедур. Разом із тим, дружнє врегулювання та окремі види примирливих процедур рідко ставали предметом спеціального правового дослідження. Найбільшу увагу в порівнянні з іншими примирливими процедурами, зазвичай приділяють медіації, альтернативному вирішенню спорів, посередництву, мировій угоді в якості процесуально-правового інституту, а не договору.

Питання дослідження історії примирливих процедур та дружнього врегулювання, зокрема, в площині міжнародного публічного права не стало предметом пильної уваги вчених-міжнародників.

Як правило, окремі правознавці розкривають розвиток примирливих процедур спорів лише в рамках того чи іншого періоду історії, наприклад, при родовому ладі, в античності або ж у Середні віки, або обмежуються рамками лише якоїсь однієї держави або спорами лише в певній сфері.

Багато філософів античності, включаючи Сократа, Платона, Арістотеля, не могли не приділити увагу вивченню підходів до засобів і методів врегулювання спорів. Примирення за наявності спору ставало предметом роздумів давньоримських мислителів, ораторів, правознавців, Фаворіна, Цицерона, Ульпіана, Гая та ін. У наступні періоди цій темі серйозне значення надавали такі дослідники, як Г. Гроцій, філософи – П. Абельяр, І. Бентам, Д. Бруно, Вольтер, Р. Декарт, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза.

Більшість авторів, що розглядали право в його розвитку, зазначали про початкову спрямованість правового регулювання в традиційних суспільствах на досягнення миру і злагоди, відновлення соціальної гармонії, важливості примирливих процедур [7]. Класичною стала праця відомого шведського істори-

¹ Див. докладніше: Бурма С. К. Співвідношення понять «примирливі процедури» і «дружнє врегулювання» у міжнародному праві / С. К. Бурма // Науковий вісник Ужгородськ. нац. ун-ту. Сер. «Право». – 2015. – № 32.

ка права Е. Аннерса. Автор надає практиці врегулювання спорів на ранніх етапах розвитку цивілізації першорядне значення у формуванні самого права [8, с.17]. Але розглядаючи наступні періоди історії, дослідник лише торкається проблем примирливої функції права і правосуддя, не приділяючи їй необхідної уваги.

Підкоряючись поширеному переконанню, що примирливі процедури виникли у Сполучених Штатах Америки наприкінці ХХ століття, звернемось до американських дослідників. Ряд американських авторів, наприклад, Р. Бенжамін, дотримується переважно соціологічної теорії праворозуміння, по суті отожднюючи право із соціальною практикою. Роботи американських авторів обмежуються переважно вивченням такої практики і не включають в себе аналіз нормативно-правових документів [9].

Американські кримінологи Х. Зер, К. Праніс, Б. Стюарт, М. Уедж, вбачають в соціальній практиці залагодження конфліктів на ранньому етапі розвитку людського суспільства за допомогою переговорів, передумови для сучасної концепції відновлювального правосуддя (*restorative justice*) [10, 11]. Проте, їх праці не виходять за рамки кримінального права та процесу.

Серед сучасних дослідників, які зробили видатний внесок у дослідження примирливих процедур, слід відзначити англійського правознавця Д. Рібак. Він є автором докладних, заснованих на першоджерелах досліджень, проте його сфера досліджень обмежується практикою арбітражу та медіації в період античності, Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, а також історією арбітражу та медіації в Сполученому королівстві Великої Британії та Північної Ірландії [12–15]. Д. Рібак, узагальнюючи численну практику з історичних джерел, розглядає арбітраж і медіацію в античності як єдину процедуру, в рамках якої нейтральні треті особи були наділені повноваженнями виконувати функції примирителів і використовували ці повноваження в залежності від конкретних обставин спору і

своїх особистих переконань та можливостей. Автор виходить з тих позицій, що це і була узвичаєна практика врегулювання спорів в античності.

Говорячи про авторів, які розкрили підходи до альтернативних судовому розгляду засобам врегулювання спорів в Європі в середні віки, поряд з Е. Аннерсом, в першу про чергу слід згадати американського дослідника з Гарварда автора концепції «інтегративної юриспруденції» Г. Дж. Бермана. У праці «*Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*» [16] він надав розгорнуте і глибоке уявлення про правові норми і практику врегулювання спорів в Західній Європі в Ранньому Середньовіччі. Г. Дж. Берман розглядав право в дохристиянському суспільстві Раннього Середньовіччя в якості «інструмента» примирення у врегулюванні спору. Він надає практиці мирного врегулювання спорів значення системоутворюючого елементу звичаєвого права стародавніх германців і неодноразово звертається до нього у своїй роботі. Г. Дж. Берман вказує, що в ході формування «західноєвропейської» правової традиції змінюється призначення права: від відновлення злагоди в суспільстві до забезпечення відплати за порушення. В цій «революційній» зміні він вбачає причину подальшого зменшення ролі примирення у врегулюванні спорів. Праці і погляди Г. Дж. Бермана є багато в чому оригінальними і мають безперечну значимість для розуміння фундаментальної ролі примирливих процедур у врегулюванні спорів при родовому ладі, і в Ранньому Середньовіччі.

Грунтовний трактат, в якому містяться згадки, присвячені посередництву у міжнародних спорах, з'являється в XVII ст. і належать перу рідного діда Йоганна Вольфганга фон Гете, – Йоганна Вольфганга Текстора, юриста, адвоката та мера німецького міста Франкфурт-на-Майні [17].

Наприкінці XIX ст., про врегулювання міжнародних публічних спорів шляхом посередництва зазначає російський юрист та історик Л. Камаровський, «спір закінчується взагалі

двома шляхами: 1) примиренням (*arrangement amiable*), коли одна зі сторін відмовляється від свого права або домагання на користь іншої або коли вона погоджується виконати її вимоги. Іноді відмова і виконання супроводжуються протестом, за допомогою якого, сторона що поступається бажає обговорити своє право і свободу дій в майбутньому; 2) міжнародним правочином (*transaction*), в силу якого обидві сторони одночасно відмовляються від усіх або від деякої частини своїх домагань. В цьому випадку правочин представляється ніби то середнім рішенням між їхніми вимогами» [18].

Якісно новий етап в розвитку примирливих процедур відбувається наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., він пов'язаний із формуванням сталої системи органів міжнародного правосуддя з універсальною та регіональною юрисдикцією, збільшенням їх кількості, розширенням і оновленням функцій. Як зазначає професор А.С. Смбалян, «до 1920 р. ми можемо говорити лише про історію міжнародних судів (*мається на увазі англо-американський договір 1794 р., третейський суд по «алабамській справі» 1872 р., мирна конференція в Гаазі 1899 р., прийняття Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя у 1920 р. – С.Б.*), а починаючи з 1921 р., коли вступив в силу Статут Постійної палати міжнародного правосуддя, – про історію системи органів міжнародного правосуддя» [19, с.12]. Саме з цим історичним етапом (набрання чинності Статутом Постійної палати міжнародного правосуддя у 1921 р. та набрання чинності Статутом Міжнародного Суду ООН у 1945 р.), ми пов'язуємо формування дружнього врегулювання як окремого інституту та виду примирливих процедур в міжнародних публічних спорах наділеного специфічними ознаками (досягнення заінтересованими сторонами спору взаємовигідної згоди у міжнародному судовому розгляді з оглядом на особливості кожного органу міжнародного правосуддя).

Подальше оформлення інституту дружнього врегулювання у тому вигляді, у якому воно відомо нам зараз, відбувається в другій поло-

вині ХХ ст. і пов'язане із становленням регіональних механізмів міжнародного судового захисту прав людини (Європейський суд з прав людини – 1959 р., Міжамериканська комісія з прав людини – 1959 р., Міжамериканський суд з прав людини – 1979 р., Африканська комісія з прав людини і народів – 1987 р., Африканський суд з прав людини і народів – 2005 р.). У цей період дружнє врегулювання наділяється характерними йому нині, оригінальними на фоні інших видів примирливих процедур рисами, – досягнення заінтересованими сторонами спору взаємовигідної згоди на основі поваги до прав людини, як їх визнає відповідний міжнародно-правовий акт.

Можна говорити про те, що у ХІХ–ХХ ст. відбувається інституціоналізація примирливих процедур, їх інтеграція в міжнародний судовий процес. У подальшому примирливі процедури потрапляють в поле зору дослідників не інакше як в аспекті досліджень судового процесу та особливостей відправлення правосуддя на міжнародному універсальному та регіональному рівнях.

Проблематика сучасного стану інституту дружнього врегулювання в рамках регіональних механізмів міжнародного захисту прав людини знайшла відображення в роботах Дж. Паскулаччі, Х. Келлер, Ф. Вільона та ін. [20–22].

Починаючи з другої половини ХХ ст. до сьогодні, правознавці приділяють серйозну увагу примирливим процедурам в досить широкому розумінні. Більше того, примирливі процедури починають розглядаються вже як альтернатива судовому розгляду. В цей час з'являються концепції «альтернативного вирішення спорів (*alternative dispute resolution*), «суду з безліччю дверей» (*multi-door courthouse*) тощо. Разом з тим, сучасні дослідники роблять основний акцент саме на примирливих процедурах в американській судовій системі і лише порівняно лаконічно – в інших системах відправлення правосуддя, включаючи органи міжнародного правосуддя з універсальною та регіональною юрисдикцією, в тому числі європейські.

Історична еволюція наукових досліджень закономірностей, тенденцій, протиріч та перспектив розвитку примирливих процедур дозволяє говорити про зародження процедури дружнього врегулювання спорів наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. із формуванням сталої системи органів міжнародного правосуддя. Саме з оформлення системи органів міжнародного правосуддя можна говорити про дружнє врегулювання в тому вигляді, який нам відомо сьогодні. Дружнє врегулювання увібрало в себе риси та досвід застосування примирення, переговорів, посередництва, альтернативного вирішення спорів в історичній ретроспективі. Лише ґрунтовні теоретичні дослідження дозволяють утворити чіткі межі між тим чи іншим видом примирливої процедури.

Більшість же сучасних авторів приділяють основну увагу саме сучасному праву і практиці примирливих процедур. Або ж обмежується фрагментарними посиланнями насамперед на досвід США ХХ ст., де як помилково вважається зародилось дружнє врегулювання.

Майже віковий розвиток застосування дружнього врегулювання в органах міжнародного правосуддя, системах міжнародного захисту прав людини та, зокрема, в найпотужнішій з них – європейській, залишається поза увагою дослідників міжнародного права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д – Й. – 744 с.

2. Поєдинок О. Р. Виміри фрагментації міжнародного права: функціональний, регіональний, інституційний : наук. доп. на міжнар.-правових читаннях (м. Київ, 23 квітня 2013 р.). – К. : Ін-т міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2013. – 36 с.

3. High-level Conference on the «Implementation of the European Convention on Human Rights: Our shared responsibility». Speech by Thorbjørn Jagland, Council of Europe Secretary General [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/fr/web/>

secretary-general/speeches-2015/-/asset_publisher/TQ9yIWpDFtLP/content/high-level-conference-on-the-implementation-of-the-european-convention-on-human-rights-our-shared-responsibility-?inheritRedirect=false&redirect=http%3A%2F%2Fwww.coe.int%2Ffr%2Fweb%2Fsecretary-general%2Fspeeches-2015%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_TQ9yIWpDFtLP%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-4%26p_p_col_count%3D1.

4. Кивалов С. В. «Дисфункции» национальных правовых систем в контексте реформирования Европейского суда по правам человека / С. В. Кивалов // Научные работы Нац. ун-та «Одесская юридическая академия». – 2012. – Т. XI. – С. 9–18.

5. High-level Conference on the «Implementation of the European Convention on Human Rights: Our shared responsibility». Brussels Declaration. 27 March 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchService/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802ef2f9>.

6. Cicero Marcus Tullius. De Officiis / Cicero Marcus Tullius. – Translated by Walter Miller, The Loeb Classical Library Edition. – Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1913.

7. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози. – М. : Международ. отношения, 1998. – 400 с.

8. Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.) / Э. Аннерс. – М. : Наука, 1994. – 397 с.

9. Benjamin R. The Natural History of Negotiation and Mediation: The Evolution of Negotiative Strategies, Approaches and Rituals / R. D. Benjamin., 2012.

10. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание / Х. Зер. – М. : Центр «Судебно-правовая реформа», 2002. – 324 с.

11. Праниц К. Круги примирения. От преступления к сообществу / К. Праниц, Б. Стюарт, М. Уедж. – М. : Р. Валент, 2009. – 240 с.

12. Roebuck D. Best to Reconcile: Mediation and Arbitration in the Ancient Greek World / D. Roebuck. // Journal of the Chartered Institute of Arbitrators. – 2000. – № 66. – P. 286.
13. Roebuck D. Ancient Greek Arbitration / D. Roebuck. – Oxford : Holo Books, The Arbitration Press, 2001. – XII. – 401 p.
14. Roebuck D. Bruno de Loynes de Fumichon. Roman Arbitration / D. Roebuck. – Oxford : Holo Books, The Arbitration Press, 2005. – 283 p.
15. Roebuck D. Mediation and Arbitration in the Middle Ages: England 1154 to 1558 / D. Roebuck. – Oxford : Holo Books, The Arbitration Press, 2013. – 496 p.
16. Berman H. Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition / H. J. Berman. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1983. – 672 p.
17. Textor J. W. Synopsis Juris Gentium / Johann Wolfgang Textor. – Rudiger : Basileae, 1680.
18. Камаровский Л. О международном суде / Л. Камаровский. – М. : Типография Т. Малинского, 1881. – 542 с.
19. Смбалян А. С. Решения органов международного правосудия в системе международного публичного права / А. С. Смбалян. – М. : Статут, 2012. – 270 с.
20. Pasqualucci Jo M. The Practice and Procedure of the Inter-American Court of Human Rights / Jo M. Pasqualucci. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 488 p.
21. Keller H. Friendly Settlements before the European Court of Human Rights, Theory and Practice / H. Keller, M. Forowicz, L. Engi. – Oxford : Oxford University Press, 2010. – 330 p.
22. Viljoen F. International Human Rights Law in Africa, Second Edition / F. Viljoen. – Oxford : Oxford University Press, 2012. – 664 p.

Бурма С. К. Институт дружнього врегулювання у доктрині міжнародного права / С. К. Бурма // Форум права. – 2015. – № 1. – С. 32–37 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_7.pdf

Проаналізовано еволюцію наукових досліджень засобів врегулювання спорів, альтернативних судовим рішенням від античності до сьогодення. Автор акцентує увагу на розвитку і формуванні інституту дружнього врегулювання в органах міжнародного правосуддя.

***

Бурма С.К. Институт дружественного урегулирования в доктрине международного права

Проанализирована эволюция научных исследований средств урегулирования споров, альтернативных судебным решениям от античности до современности. Автор акцентирует внимание на развитии и формировании института дружественного урегулирования в органах международного правосудия.

***

Burma S.K. The Institution of Friendly Settlements in the Doctrine of International Law

The author analyzes the evolution of research of alternative means of dispute resolution from antiquity to the present. The author focuses on the development and formation the institution of friendly settlements in the system of international justice.